

Den, som Gud giver et embede, giver han også forstanden.

Hegel og Grundtvig.

Der er helt påfaldende ligheder mellem de opfattelser af samfund, individ, moral og kristendom, som kan findes hos G. W. F. Hegel (1770-1831) og hos N. F. S. Grundtvig (1783-1872). Disse ligheder skyldes ikke, at de to forfattere havde nogen direkte forbindelse. Hegel havde ikke noget kendskab til Grundtvig, og Grundtvig havde kun et meget overfladisk kendskab til Hegels filosofi. Lighederne mellem de to forfattere skyldes, at de forholder sig til den samme filosofiske situation, har de samme filosofiske modstandere og er præget af den samme ånd i tiden. Både Grundtvig og Hegel forholdt sig negativt til den kantianske filosofi, og de var i en begrænset forstand præget af tidens ”romantiske” tanker. Samtidigt var der markante forskelle på de to forfattere. Hegel var en professionel, kongelig, akademisk, filosofisk professor. Grundtvig var det meste af sit liv en ren outsider i forhold til samtidens københavnske kulturelite. Hegel formulerede sig mest i vindtørre paragrafer (i den kantianske tradition), og Grundtvig mest poetisk og metaforisk. Grundtvig og Hegel talte helt forskellige slags sprog og deres sproglige udtryksform var vidt forskellig. Forskellen mellem de to forfattere ligger også i forskellen mellem Danmark og Preussen i det 19. århundrede. Hegels baggrund var den moderne, for så vidt kunstige stat Preussen, som adskilte sig væsentligt fra det Danmark, som var Grundtvigs kontekst, og som i en vis forstand var et urgammelt kongerige, således som Grundtvig hævdede det.

Den kognitive metode.

En fuldstændig sammenligning mellem Hegel og Grundtvig kan ikke gives i det følgende. Her kan kun enkelte ligheder påvises. Især skal det påvises, at de to forfattere går ud fra de samme grundlæggende *kognitive skemaer* i deres tænkning. Sådanne kognitive skemaer - som for eksempel deres skemaer om individ, samfund og læring - former og strukturerer deres tænkning og får dem til at skildre og opfatte verden på en bestemt måde. De kognitive skemaer er den ”*selvfølgelige*” viden, som de to forfattere går ud fra, når de taler om samfundsforhold, ægteskab, kristendom eller moral. Sådanne kognitive skemaer spiller en afgørende rolle i den *socialle kognition* af den omgivende verden, og de gør det reelt muligt for mennesker at forstå, relatere sig til og handle i verden¹.

Som et eksempel på et kognitivt skema hos Hegel og Grundtvig kan nævnes deres skema om ”faderen” og ”sønnen”. Dette eksempel vil udførligt blive gennemgået i det følgende. Det er således interessant, at uanset, om de to forfattere taler om den politiske stemmeret, den ægteskabelige vielse, dydens gerninger eller videnskabens rolle i samfundet, går de ud fra det *samme* kognitive skema.

En kognitiv metode tager ikke – på en ”psykologisk” eller ”filosofisk” måde – stilling til, om et sådant skema er ”bevidst” eller ”ubevidst”. Definitionen af disse to begreber er for øjeblikket så omstridt og filosofisk så indviklet, at det klogeste sikkert er helt at undgå disse begrebsbestemmelser. Det lader sig for øjeblikket næppe overhovedet afgøre, om sådanne kognitive skemaer er ”bevidste” eller ”ubevidste”, og i en kognitiv metode er det heller ikke nødvendigt eller egentlig relevant at besvare dette spørgsmål.

Det eneste, som betyder noget i en kognitiv metode, er, at et sådant skema og dets konsekvenser rent faktisk kan påvises i teksten, og at sådanne skemaer synes at virke og arbejde overalt som en

---

¹ For eksempel: Guidano (1987).

slags aktører på en spontan måde. En påvisning af et kognitivt skema kræver et arbejde med store mængder af tekst. Det er næppe muligt at bevise forekomsten af et kognitivt skema, hvis man kun analyserer en enkelt begrænset tekst.

I det kognitive system bevirker skemaet en umiddelbar og regelmæssig bearbejdning af virkeligheden. Det kognitive system består af en struktur af hierarkiske lag af ”viden”. Et skema er et stykke iboende, både passiv og aktiv ”viden”. Skemaet består af en for hånden værende ”viden” eller information, og det producerer samtidigt på en aktiv måde ny ”viden”. Uden kognitive skemaer ville den verden, som er ”derude” og ”herinde”, være kaotisk. Det kognitive skema giver en *form* til den materie, som ellers ville være formløs, meningsløs, uberegnelig, vilkårlig og kaotisk. Et skema gør det muligt for det kognitive system at forstå, forklare, fortolke eller give mening til verden. Et skema om ”faderen” og ”sønnen” giver os den umiddelbare ”viden”, at sådan er verden struktureret. Det kognitive skema er nødvendigt eller afgørende, når vi *handler* i verden. Begrebet ”viden” er på en gang en vis mængde information og en metode til at producere ny viden. Når det lille barn begynder at gå på sine egne ben, har det fået en ny viden, samtidigt med, at det erhverver sig en ny viden, når det begynder at gå. Viden er i den kognitive teori forbundet med handling. Vi ved, at vi ved noget, fordi vi rent faktisk har gjort det. At kende sandheden er at gøre sandheden. Eller som både Hegel og Grundtvig siger: Hvis man kender sandheden om dydens gerninger, så gør man også dydens gerninger.

En påvisning af sådanne kognitive skemaer har især to følger:

For første opnår vi - som senere læsere - en dybere forståelse for fortidige tekster, som meget hyppigt går ud fra kognitive skemaer, som er ganske anderledes end vore egne. Det sidste gælder – som det skal påvises – i højeste grad for Hegel og Grundtvig. Med en kognitiv metode kan vi ikke bare læse teksten og se overfladen, men også forstå, hvad det er, som gør, at Grundtvig og Hegel siger det, som de siger. En kognitiv metode er derfor også relevant for teologien. Det, som Hegel og Grundtvig siger, er ikke bare det, som de eksplicit siger, men er også viklet sammen med de basale skemaer, som de er bestemt af og hvorudfra de taler.

For det andet kan sådanne skemaer vise den egentlige *sammenhæng* i tankegangen i en tekst eller i et forfatterskab. Skemaet giver struktur og mening til hele tekstmængden, og skemaet udgør en slags forklaring af det produkt nemlig af den tekstmængde, som vi i dag kan iagttage. Hvis for eksempel Grundtvig udtaler sig om de mest forskellige forhold i denne verden og oven i købet hver gang er bestemt af øjeblikket og situationen, *hvori* består så egentlig sammenhængen i denne store tekstmængde? Her kan en analyse af de kognitive skemaer, som viser sig i de mest forskelligartede tekster, være en hjælp til at forstå den dybere sammenhæng i et forfatterskab.

Den kognitive metode er ikke reduktionistisk. Formålet med metoden er ikke at påvise, at Hegel og Grundtvig var styret af ubevidste kognitive skemaer, som virkede bag deres ryg og mod deres vilje i deres dunkle ubevidste. Den kognitive metodes formål er ikke at reducere, men at forklare og vise sammenhængen og strukturen i teksten. I den forstand er den kognitive metode beslægtet med metoden hos strukturalisterne og Ricoeur, og den er helt forskellig fra visse former for naturvidenskabelig, fysikalistisk reduktionisme. Den kognitive metode anvender tekst-*immanente* forklaringer. Kognitive skemaer er ikke størrelser, som ligger uden for teksten, og som teksten kan eller skal reduceres til. På det punkt adskiller en kognitiv metode sig afgørende fra en traditionel psykologisk forklaring, hvor bevidste, sproglige udsagn reduceres til ubevidste psykodynamiske kræfter. De kognitive skemaer er strukturer, som ligger skjult i teksten, men som er til *stede* i teksten som en figur, et mønster, en tilbøjelighed eller en skygge.

Der ligger *ingen* vidtgående filosofiske eller videnskabelige antagelser vedrørende naturalisme eller evolutionisme eller et bestemt natur- eller menneskesyn i den her anvendte metode. Metoden er

først og fremmest en metode, som er konstrueret til læsning af *tekster* altså i bred forstand en hermeneutisk metode. Metoden forudsætter som en *pragmatisk* antagelse eller som en hypotese, at teksten er fremgået af et kognitivt system, hvori kognitive skemaer er produktive og aktive. En anvendelse af metoden skal med andre ord vise, om en sådan pragmatisk antagelse kan være *frugtbart* og føre til en dybere forståelse af teksterne.

Den kognitive metode går ud fra, at en *fortolkning* og en *forståelse* af en tekst nødvendigvis også må indebære en *forklaring* af teksten. Ifølge en sådan metode udgør en ren "Verstehen" eller "Sichhineinverstellen" ikke en tilstrækkelig analyse eller fortolkning af teksten. Spørgsmålet om tekstens "Hvad" kan ikke adskilles fra spørgsmålet om tekstens "Hvorfor". På den måde er en kognitiv metode kritisk indstillet over for visse dele af den Gadamer-orienterede hermeneutik. Når metoden opererer med en "forklaring" af teksten, menes af naturlige grunde *ikke* en kausal, mekanistisk årsagsforklaring. Selv i naturvidenskaben og i fysikken er den slags kausale, mekanistiske årsagsforklaringer i øvrigt ikke mere særligt populære, og mange fysikere stiller et stort spørgsmål ved, om den type af forklaringer overhovedet længere giver mening.

En kognitiv metode vil også søge at anvende metoder og resultater, som generelt kan stamme fra tværfaglig kognitiv forskning eller "Cognitive Science". Den kognitive videnskab kan i dag levere en vis, stadig væk meget begrænset mængde *viden* om mennesker som kognitive systemer. Vi kan godt antage, at både Grundtvig og Hegel var kognitive systemer, sådan som det begreb sædvanligvis bliver defineret. Det er naturligt at anvende en sådan viden, når vi læser fortidens filosofiske og religiøse tekster.

Den kognitive religionsteori har brugt megen energi på at bevise, at al "religion" er falsk, irrationel og utroværdig, men denne aggressive, anti-religiøse tendens er ikke en nødvendig del af kognitiv videnskab. Mange af de metoder, som er udviklet inden for den kognitive psykologi og videnskab er i høj grad relevante for filosofien og teologien som videnskaber og for det teologiske arbejde. Teologien og filosofien må nødvendigvis arbejde med det, som var forudsætningerne for, at fortidens mennesker sagde og *kunne* sige det, som de sagde. Når sådanne skemaer afdækkes, viser de sig ofte at være meget forskellige fra vore egne "moderne" skemaer, men netop derfor kan de være interessante og relevante og være en ressource for en kritik af nutidige eller moderne skemaer.

At forklare Grundtvigs eller Hegels tekster ved det kognitive skema om "faderen" og "sønnen", som det vil blive forsøgt i det følgende, er ikke det samme som at "afsløre" Grundtvig eller Hegel og heller ikke det samme som at påstå, at det, som de positivt siger, er irrationelt, utroværdigt eller forkert. Tværtom vil en kognitiv metode indebære, at en tekst netop er rationel i det omfang, at den er i overensstemmelse med sine egne basale kognitive skemaer.

Der er forskel på mennesker.

Der er ifølge Hegel og Grundtvig forskel på mennesker på samme måde, som der er forskel på lemmerne i legemet². Nogle agenter eller mennesker er "fædre", og nogle er "sønner". Faderligheden er en egenskab, som kendetegner alle sociale systemer. Faderen er den "mageløse Velynder og Velgiører"³. Alle "fædre" er principielt ens, lige som alle "sønner" har de samme egenskaber, de samme dyder og den samme rolle. En monark eller en "folkefader" er som enhver anden fader, og alle ligner de "den himmelske fader"⁴. Både hos Grundtvig og Hegel finder vi et

---

² For eksempel Hegel (2004) § 270, hvor Hegel forklarer Livius' fortælling om plebejerne, patricierne, hovedet og maven.

³ Bugge (1968), II, 43.

⁴ Bugge (1968), I, 255: Ifølge Grundtvig er staten vores fader, og vi skal stole på denne fader og ikke deltage i oprør imod ham, som de liberale ophidser til.

slags kognitivt skema om en dyadisk relation mellem en "fader"-agent og en "søn"-agent. De to roller udfyldes for eksempel af forælderen og barnet, ægtemanden og hustruen, husherren og huset, kongen og folket, digterne og folket, folkeånden og digterne, de lærde (universitetet) og de vankundige, præsten og menigheden, lærerne og eleverne eller herremanden og hans bønder. I Grundtvigs metaforik er forholdet mellem faderen og sønnen det samme som forholdet mellem "Hovedet" og "Hjertet"⁵.

På samme måde er nogle mennesker mestre, og nogle er indtil videre kun nybegyndere og nykommere i skolen. Man har rettigheder i det omfang, man lever op til sine pligter og naturlige dyder, og mennesker og agenter har specifikke pligter og ansvar, der kommer af og afhænger af deres position, rolle eller magt. Det gælder både himmelske og jordiske agenter. Faderens dyd er ikke som sønnens dyd. Vi går i mesterens og faderens fodspor. Mesterens og faderens ansvar er at sætte de spor i sandet, som vi andre siden hen kan følge. Den fader-agent, som man finder hos Grundtvig og Hegel, er ikke kun en myndighedsperson, men også en underviser og en opdrager. Faderen udøver i høj grad sin rolle i kraft af hans kompetence, overlegenhed og fremragende dyder. Den, som Gud har givet et embede, har han også givet forstanden⁶. En fader har en langt videre pligt end en søn. En søn skal især vise respekt, tillid og troskab. En faders ansvar er at tugte, forme og danne. Han skal være en fører og gå i spidsen. En fader ofrer sig selv og sine egne interesser for sin søn, og i en vis forstand er han en martyr⁷. Sønnen skal lyde og ligne sin fader. Den ultimative syndighed hos sønnen er oprørskheden. Det danske folk pådrog sig ifølge Grundtvig en forfærdelig "Blod-Skyld" ved et slags faderdrab, da det dræbte og fratog kongen hans enevældige magt i 1147. Først i 1660 blev denne "Blod-Skyld" udsonet, da folket tilbagegav kongen den naturlige enevoldsmagt⁸. Vi skal ikke følge det engelske, liberalistiske råd "Hjælp jer selv", men det ægte danske råd "gaae til Kongen"⁹. Med sin vejledning og med sine velgerninger gør han det muligt for sønnen at vokse og udvikle sig og hen ad vejen at blive som sin herre, mester og fader. Både Hegel og Grundtvig tænker ud fra dette centrale kognitive skema om faderen og sønnen.

For når en selvudnævnt filosofen [kantianismen] erklærer erkendelsen af sandheden for en futil bestræbelse, ligestilles alle tanker, og alle emner nivelleres - som da de romerske kejsere i deres tyranni gjorde en ende på enhver distinktion mellem patricier og slave, mellem dyd og last, mellem ære og vanære og mellem viden og uvidenhed¹⁰.

Mennesker er ikke abstrakte individer, som er forskelsløse eller ligestillede. Individer af den slags findes ikke i den virkelige verden, men er et af det 18. århundredes fantasifostre. I virkelighedens verden findes kun fædre og sønner. Den borgerlige og kantianske tankegang drives af en afmægtig smålighed og en barnlig trodsholdning imod virkelighedens naturlige mestre og fædre. Hegels og Grundtvigs kognitive relationsskema indebærer altid en relation mellem to parter, som indgår i et samfund eller fællesskab, og disse to parter er næsten altid en fader-agent og en søn-agent. Når vi møder andre mennesker i virkelighedens verden, møder vi altid nogen, som enten er større, klogere eller bedre, end vi selv er, eller nogen, som er svagere, mindre, ringere eller mere vankundige, end vi selv er. Al moral, filosofi og kristendom skal ifølge Hegel og Grundtvig tage sit udgangspunkt i

⁵ Bugge (1968), II, 38-39, 89-90, 121-123 og generelt Bugge (1968), II, 79-125. – Hegel (2004) § 162, 166, 301, 173, 158-181. – Hegel (2004) § 161-163, 169-170: Såvel manden som kvinden møder en højere magt og fader i ægteskabet nemlig sædelighedens og åndens magt. I ægteskabet møder kvinden to herrer: dels ægtemanden som en fader og dels selve ægteskabet, som er en herre og agent i sig selv.

⁶ Hegel (2004), 22 (forordet).

⁷ Bugge (1968), II, 46 (Det Danske Fiir-Kløver).

⁸ Bugge (1968), II, 17-18 (Det Danske Fiir-Kløver).

⁹ Bugge (1968), II, 43 (Det Danske Fiir-Kløver) og 43-44 om kongen som en martyr.

¹⁰ Hegel (2004), 23 (forordet).

denne basale kendsgerning, hvis den ikke skal forsvinde helt op i den tynde luft og blive et illusorisk kastel i luften.

Hvad er et samfund?

Helheden er mere end summen af delene. Hos Grundtvig og Hegel finder vi denne grundsætning, som meget senere kom til at udgøre kernen i den natur- og humanvidenskabelige systemteori. I en vis forstand sammenfattede Grundtvig hele sin samfunds- og systemteori i afsnittet om kongen og folket i *Det Danske Fiir-Kløver* fra 1836. I begyndelsen af dette afsnit anførte Grundtvig den følgende strofe. Hos Grundtvig fortolkes begreberne "Samfund" og "Kiærlighed" ofte i lyset af Kol 3,14, som også citeres i den følgende strofe. Et samfund eller et system bindes sammen af en slags kærlighed, og i og med at lemmerne på den måde bliver snøret sammen, bliver det muligt for dem at udvikle sig til det fuldkomne. Samfundet gør det muligt for det hele legeme og for dets lemmer og deltagere efterhånden at blive fuldkomne:

Tal aldrig om *Frihed*, hvor *Fyrsten* er *Træl*,
Men sjunger, *Smaa-Fugle*, om *Dannemarks Held*,
Hvor *Frede-gods-Tiden* sig klarlig fornyer,
Hvor *Friheden* hersker og *Trældommen* flyer,
Hvor *Kongen* og *Folket*, med *Mund* og med *Haand*,
Til *Skyerne* løfte »*Fuldkommenheds Baand*«!¹¹

Det, som Grundtvig kaldte et "Samfund", har ikke meget at gøre med det moderne begreb om samfundet¹². Det, som vi i dag kalder for samfundet, ville Grundtvig kalde en "Hob", en "Mængde" eller en "Masse". Et "Samfund" er i Grundtvig og i Hegels tankegang en helhed eller en organisme, som er noget mere end og noget højere end de enkelte dele eller komponenter. Staten er – lige så lidt som ægteskabet – en kontrakt, men en agent, en "sædelig magt", "en enkelt Person" og et levende "Stats-Legeme"¹³. Problemet med den liberalistiske samfundsteori er, at den kan "ikke see Skoven for bare Træer"¹⁴. Tanken om demokratiet er udansk. Et såkaldt samfund, der styres af demokratiske regler om afstemning, er en åndløs, usammenhængende og i dansk sammenhæng unaturlig størrelse¹⁵. Et "Samfund" eller det, som Hegel beskrev som ægteskabet, staten eller korporationen, betegner på den måde – med et senere begreb – noget "emergent" og uventet, som kan sammenlignes med fænomenet "emergens" i naturens verden. Med en moderne analogi: Efter at de to brintatomer og det ene iltatom er indgået i deres nye "Samfund" nemlig vandmolekylet H₂O, er der opstået noget nyt og uventet, som i forhold til forudsætningerne er helt uforudsigeligt. Hegels og Grundtvigs tese er, at et samfund ikke kan reduceres til dets enkelte dele, og at et samfunds egenskaber ikke kan udledes af et kendskab til delenes egenskaber forud for deres forening i helheden¹⁶. Samtidigt har de deltagende elementer fået en ny natur, identitet og funktion. Hegel og Grundtvig afviser den rationalistiske, kantianske eller liberalistiske samfunds- og

¹¹ Bugge (1968), II, 12 (Det Danske Fiir-Kløver) og Grundtvigs strofe om essensen af et "Samfund" Bugge (1968), II, 45: "Et Lys sig da udbreder, /Som trindt i Mark og Sko /Om Liv og Sandhed freder, /Forklarer *Friheds Lov*, /Som Idræt, Ord og Tanker /Kun holder saa i Skranker, /At *Frihed* kan bestaae!"

¹² Nudansk Ordbog (1999) om begrebet "samfund": "et fællesskab, som udgøres af en større gruppe mennesker, der lever i en stat; også om selve statssystemet".

¹³ Bugge (1968), I, 264. – Hegel (2004) § 257, 258, 259, 330-340, 161.

¹⁴ Bugge (1968), I, 190.

¹⁵ Bugge (1968), II, 99-100.

¹⁶ Hegel (2004) § 142-145. – Bugge (1968), I, 250: Ifølge Grundtvig er staten og samfundet en ny slags "Person". – Dette er præcist Hegels pointe i retsfilosofien: Hegel (2004) § 257-360, 161-162. Staten, ægteskabet eller samfundet er ifølge Hegel en agent, en person eller et subjekt, som har bevidsthed om sig selv og har sin egen vilje.

menneskeopfattelse¹⁷. Mennesket er ikke et løsrevet individ eller atom, der lever eller subsisterer helt alene eller isoleret i verden. Det er en deltager og et lem på det hele legeme på samme måde, som brint- og iltatomerne ikke længere er sig selv alene, men har fået en fuldstændig ny identitet som dele af helheden. Som en borger i samfundet skal man ikke vurdere eller ”betragte sit *Borger-Liv*” fra sit eget lille synspunkt, men ”fra den *højere Syns-Punkt*”, nemlig staten og helhedens synspunkt¹⁸. Når de hidtil uafhængige dele indgår i helheden, får de et nyt væsen, en ny lovmæssighed og en ny mening. De møder – som manden og kvinden, der indgår et ægteskab - en højere herre og mester, ”den sædelige ånd”. De bliver aspekter af helheden og lemmer på legemet og af systemet helt definerede ”accidenser”. At indgå i en sådan højere helhed er et selvoffer, en selvofring, et afkald på den individuelle personlighed og en selvtilintetgørelse. En sådan selvofring er den højeste kærlighedshandling og er den pligt og dyd, som hæver mennesket op over det følelsesmæssige og naturlige¹⁹. Selvofferet er den snævre port ind i det korporative samfund, som alene kan gøre os lykkelige og dydige. Kun hvis sønnen fuldstændigt fornægter sig selv, kan han opnå frelsen i kollektivet og fællesskabet. Det, som de studerende ved skolen i Sorø skal lære, er netop at blive villige og rede til at sætte sig selv til side og ofre sig for kongen, samfundet og staten²⁰. Indgangen i det højere fællesskab og sammensmeltningen med det højere subjekt – fællesskabet som ”den almene person” - er en slags dåb, vielse eller overgangsrite. Kyskheden og dyden kan kun opnås efter en underkastelse under den faderlige tugt. Både hos Hegel og Grundtvig finder vi den tanke, at kun med sit selvoffer og sin individuelle bortdøen og selvhengivelse muliggør sønnen sin egen frelse nemlig i samfundet med faderen²¹.

Ægteskabets sædelige aspekt består i bevidstheden om denne enhed som substantielt formål; og dermed består den også i kærligheden, i tilliden og i fællesskabet i hele den individuelle eksistens; i og med at dette sindelag og denne virkelighed gør sig gældende, reduceres den naturlige drift til et naturmoments modalitet, der er bestemt til at skulle udslukkes i selve sin tilfredsstillelse; heroverfor betoner det åndelige bånd sine rettigheder som det substantielle og træder således frem som i sig uudsluksligt og hævet over lidenskabens tilfældige karakter og modebestemte luner og indfald²².

I et samfund eller i et system foregår der en produktion, reproduktion og transformation af identiteter. Såvel hele systemets identitet som de enkelte deltagers identitet bliver på den måde både produceret og transformeret. I og med at den enkelte elev på værkstedet erhverver sig en højere dyd og dygtighed, sker der en transformation af hele værkstedet. Helheden er bestemt af delene og delene af helheden. Delene eller lemmerne har deres mening og mål i fællesskabet, men helheden og det hele legeme har kun virkelighed ved, at den realiserer sig selv i de enkelte komponenter. Hegel og Grundtvig deler dette grundlæggende systemteoretiske skema, når de taler om staten, samfundet, ægteskabet eller menigheden²³. Dyden kommer dybest set fra det hele legeme, men bliver kun virkelig og virksom, fordi den udøves af de enkelte deltagere. Det hele legeme og delenes ”Kærlighed” til helheden er ”Moder-Skiødet til alt Godt og Ædelt”²⁴. Dydens indhold, kærligheden og godheden er defineret ved helhedens eller relationens interesser, men

¹⁷ Både Hegel og Grundtvig skelner mellem ”fornuften” og ”forstanden” (som de mest bruger om det kantianske). Se for eksempel Bugge (1968), I, 254, 255. Hegel (2004) § 105-141.

¹⁸ Bugge (1968), II, 41.

¹⁹ Hegel (2004) § 161-163. – Bugge (1968), II, 41.

²⁰ Bugge (1968), II, 49 (Det Danske Fiir-Kløver).

²¹ Bugge (1968), II, 99-100. – Hegel (2004) § 164, 167.

²² Hegel (2004) § 163.

²³ Et meget markant eksempel er opfattelsen af ægteskabet som en herre og faderagent, der optræder helt uafhængigt af ægteskabets deltagere: Hegel (2004) § 161-163.

²⁴ Bugge (1968), I, 267.

deltagernes egne behov, interesser og mål realiseres i det hele legemes frihed, vækst, magt og trivsel. Hegel siger på den måde om den mand og kvinde, som indgår i et ægteskab:

De indvilger i at udgøre en enkelt person og i denne enhed give afkald på deres naturlige og individuelle personligheder; i den forstand er enheden mellem dem en begrænsning, de pålægger sig selv; men i og med at de vinder deres substantielle selvbevidsthed i den, er den i realiteten deres befrielse²⁵.

Faderen og mesteren er kun en fader eller mester i det omfang, at hans ånd og dyd gennemtrænger menighedens, skolens og fællesskabets lemmer, elever og sønner. Det objektive er kun virkeligt, fordi det bliver virkeligt i det subjektive, og det subjektive hos lemmerne er kun virkeligt, hvis det er besjælet af mesterens og faderens ånd.

Både hos Hegel og hos Grundtvig optræder der en dobbelt bestemmelse af forholdet mellem faderen og samfundet. Den ene opfattelse indebærer, at samfundet i sig selv – som et subjekt eller som en almen person – er en fader, mester eller forløser. Den anden opfattelse indebærer, at et samfund består af en faderagent og en eller flere sønner. I den første opfattelse er faderen så at sige til stede som en usynlig ånd. I det sidste tilfælde er han tilstede som en virkelig aktør eller agent i fællesskabet²⁶.

Et samfund bygger på det udgangspunkt, at den enkelte borger eller det enkelte medlem af samfundet aldrig er en herre, aldrig er sin egen herre og altid har en herre, som i den naturlige orden er stillet oven over den enkelte borger. Et samfund bindes sammen af en sådan lydighed, respekt og underordning under en eller flere herrer. Folket er ingenting og slet ikke noget folk uden en herre, lige så lidt som sønnen er noget uden sin fader. Folkets herre, hersker og fader er også folkeånden og modersmålet, og disse størrelser er sammenfaldende med den herre nemlig den landsfaderlige enevoldskonge, som har fået det embede at regere Danmark. Grundtvig tænker i et skema om faderen og sønnen, også når han taler om det danske folks åndelige fædre. Gud har sat folkeånden til at være hersker i Danmark. Den, som Gud har givet et embede, har han også givet forstanden. Igennem historien har det danske folk ofte været utro over for sin herre, hersker, fader eller ånd, men det er ikke et eksempel, som vi bør efterligne. Sønnens lykke og dyd ligger altid i, at han er lydige imod sin fader og herre og efterhånden kommer til at ligne sin fader og hans dyder:

Et Folk uden Moders-Maal er som en Konge uden Rige, og Begge er i Grunden lige ilde tjent med at deres Besiddelser kun staae »paa Papiret«, det er en ubestridelig Erfarings-Sætning, og at et aandløst Sprog i Folke-Munden svarer til et magtesløst Spir i Konge-Haanden, er heller ingen stor Hemmelighed; thi er det »Almeen-Aanden« der gjør Riger stærke, og er Moders-Maalet hos alle naturlige Folk Dens [Almeen-Aandens] Legeme og Liv-Udtryk, da vil intet Rige blomstre, med mindre Moders-Maalet i sin bedste og kraftigste Skikkelse ret egenlig hersker²⁷.

²⁵ Hegel (2004) § 163. – Opfattelsen genfindes hos Grundtvig i VU VI, 121-135.

²⁶ Bugge (1968), II, 123-125 og 37-39 om forholdet mellem ”Danmark”, ”Folket”, Danmarks ”gamle Dase”, ”Fruen med Fjeder-Hammen” og ”Danmarks Skjalde”. Grundtvig beskriver en ”fader”- agent, som på én gang er en selvstændig ”individuel” agent i fællesskabet og samtidigt er eet med selve dette kollektiv eller fællesskab, som han kalder ”Danmark”. Den faderlige agent er både Danmarks ”Skjalde” og ånden, livs- og kampkraften og gudinden i folkelegemet. Uden en fader er det danske folk – som enhver søn – helt fortabt. Både Grundtvig og Hegel kan på den måde beskrive kollektivet eller ”Samfundet” som noget guddommeligt eller som noget, der er en manifestation af det guddommelige. Hegel (2004) § 257-258.

²⁷ Bugge (1968), II, 50.

Hvordan opstår samfundet?

Faderen ”virker alt Storværk paa Jorden”, og uden en fader kan en søn intet gøre²⁸. Et samfund etableres ikke nedefra og op, men oppefra og ned. Hvis mennesker er reduceret til blotte individer som i det borgerlige samfund kan de ikke etablere eller komme til at leve i et sandt fællesskab eller samfund. Det borgerlige samfund er ifølge Grundtvig og Hegel et skin-samfund og dette samfunds menneske- og samfundsopfattelse er en fantasi²⁹. Det fælles bedste for helheden er ikke det, som flertallet stemmer for, men faderens højere viden om, hvad der rent faktisk er til bedste for helheden. Hegel og Grundtvig tænker tydeligt nok i et skema hentet fra familien med faderen over for de vankundige børn. Kun faderen har den nødvendige objektive viden om, hvad der er ”det fælles bedste” for familien³⁰. En søn uden en fader er slet ingen ting, og et folk uden en konge er ikke noget folk. En konge uden et folk er derimod i en vis forstand noget. Han er en konge, som endnu ikke har fundet sig et folk. I en teoretisk eller analytisk forstand er faderen primær. I begyndelsen eksisterede kun faderen, selv om en fader i virkelighedens verden egentlig ikke er en fader uden en søn. Den lykke og fremgang, som sønnen og folket kan erfare, afhænger af den personlige dyd hos hans fader eller konge. Faderens dyder bliver til sønnens dyder og lykke³¹. Hegel og Grundtvig er enige om, at et virkeligt samfund eller en virkelig stat kræver et møde mellem en fader og en søn. Hvis sønnerne er alene uden en mester, herre eller fader kan de ikke etablere noget sandt eller virkeligt samfund. Det er Hegels og Grundtvigs centrale kritik af kontraktteorien og den politiske oplysningsfilosofi i det 18. århundrede. Grundtvig og Hegels kognitive skema er familien, faderen og sønnen. Hvis børnene er overladt til sig selv, vil de aldrig være i stand til at etablere nogen menneskelig eller moralsk orden. Enhver orden kommer ovenfra som en form, der bliver lagt ned over en materie. Den fortabte søn er netop fortabt, fordi han er kommet bort fra sin fader³². De politiske liberalister tror, at samfundet er fremgået ved en forstandig aftale eller kontrakt mellem ligestillede og ”frie” individer. Den liberale rationalistiske filosofi hævdede ifølge Hegel og Grundtvig netop alle menneskers forskelsløse individualitet og lighed: Vi har ikke nogen mester! Vi har ikke nogen fader! Vi er vores egen fader! Hegel og Grundtvig var enige om, at denne liberalistiske samfundsfilosofi var naiv, i strid med virkeligheden og erfaringen, ukristelig og ugudelig. Hegel og Grundtvig hævdede, at en sådan samfundsideologi fastholder mennesker i deres uudviklethed og forhindrer den nødvendige eller ønskelige vækst, læring, forædling og højnelse af sindet. Hvis man er en søn, er det naturligt at stræbe efter at blive som sin fader, lige som en discipel må stræbe efter at blive som sin mester. Vi lokkes af duften fra den højere verden, og ethvert barn ved med sig selv, at det er bedre at være en voksen end at være et barn. Hvis man benægter, at der overhovedet findes nogen fader eller mester, har man fuldstændigt umuliggjort al læring, opdragelse, menneskelig udvikling og vækst. Både Hegel og Grundtvig opfattede en sådan læring og erhvervelse af dyden som en slags mesterlære, der kræver flid, arbejdsomhed, respekt og vedholdenhed.

Det eneste, som gør en forskel, er udviklingen af dyden.

Den centrale ideologi i det borgerlige samfund er ifølge Grundtvig og Hegel, at alting er statisk og evigt det samme. Mennesket er, som det er og bliver aldrig anderledes. Vi kan ikke udvikle eller forandre os eller lære noget nyt. Mennesket opfattes i det borgerlige samfund som en statisk

²⁸ Bugge (1968), II, 122.

²⁹ Hegel § 258, 182-256.

³⁰ Bugge (1968), II, 100.

³¹ Bugge (1968), II, 99-100.

³² Sml. tankegangen i Det gamle Testamente: Enkerne og de faderløse er dem, som er kommet uden for det, som Grundtvig kalder for ”Samfundet”. Job er den prototypiske ”fader”, som bevirker, at enkerne og de faderløse igen drages ind i ”Samfundet”. Uden for ”Samfundet” med ”faderen” er ”sønnerne” helt fortabt.

maskine, som er bestemt til at gentage sig selv til tidernes ende. I verden hersker så at sige syndigheden, og det bliver aldrig anderledes ifølge denne borgerlige betragtningsmåde. Det er Grundtvigs og Hegels centrale kritik af filosofien i det 18. århundrede. I følge det borgerlige samfund er der intet nyt under solen. Siden hen nemlig i det lange forløb siden det 18. århundrede har den borgerlige betragtningsmåde opgivet enhver tro på fremskridt, udvikling og forandring. I det borgerlige samfund, som vi i dag kender, er alting umuligt, og enhver tro på, at virkeligheden kan blive anderledes, afvises i dag af arvtagerne til det 18. århundrede som naiv og illusorisk.

Det hører til historiens finurligheder, at i den senere danske Grundtvig-reception er Grundtvig selv blevet fortolket ind i en sådan statisk menneskeopfattelse. De tanker om samfundet og mennesket som noget statisk, som Grundtvig så energisk bekæmpede, har Grundtvig-receptionen siden hen på en overraskende måde tillagt Grundtvig selv!³³

Hegels og Grundtvigs centrale opfattelse var, at vi ikke er født *som* mennesker, men til at *blive* mennesker. Naturen skal ophæves, hæves op og forbedres³⁴. Når et barn bliver født, er det endnu ikke blevet et sandt menneske, men det har potentialet til at blive det engang, hvis omstændighederne ellers er gunstige, dvs. hvis det kommer til at leve i den naturlige relation til en fader og mester. Både Hegel og Grundtvig afviste en af samtidens populære pædagogiske tanker, som i al fald delvist gik ud fra den tanke, at børn var gode nok i sig selv og fuldt færdige, som de var (Rousseau, Basedow, den såkaldt "ludiske" pædagogik). For Grundtvig var det væsentlige ikke, at vi er født i Guds billede – forstået som noget statisk eller evigt gyldigt – men at vi er født til efterhånden at komme til at ligne ham mere og mere. Det eneste, som gør en forskel for mennesker, er at deres liv forandrer sig. Mennesker har ingen stor glæde af gode ord, løfter eller tilgivelse. Det, som gør en forskel, er, at vi rent faktisk kommer ud af syndens verden. Hos Hegel og Grundtvig bliver en sådan forandring fortolket som en fremgang i dyden, mægtigheden, friheden og evnen til at mestre livet³⁵. Man kommer ind i et fællesskab som en ren nykommer. Nykommeren eller nybegynderen er præget af det lavere, uudviklede eller indledende nemlig en basal tro og tillid til mesteren, men som en nykommer er han endnu ikke blevet forandret eller udviklet. Troen og tilliden hører hos Hegel og Grundtvig til de lavere og mere barnlige sjælelige evner. Som Hegel siger med et lidt skævt eksempel: - Der er stor forskel på at tro på en hedensk religion og selv at være blevet en hedning! I det sidste stadium er mennesket – forstået på den rette måde - kommet videre på vejen og er blevet mere gennemtrængt af mesterens og faderens ånd. I Grundtvigs tekster er kærligheden udtryk for denne højere grad af gennemtrængning eller læring. Troen og tilliden er både hos Grundtvig og Hegel tilstanden hos det menneske, som netop er kommet ind i fællesskabet, og som netop har fået en relation til sin mester. Håbet er den forvisning, at hvis vi fortsat lever sammen med vores mester og fader, så vil vi gøre fremskridt på dydens lange og trange vej.

At være ubundet er at være helt ubestemt og at være i stand til at gøre hvad som helst. En sådan tilstand er hos Hegel og Grundtvig syndighedens tilstand. Den frihed, som de liberale skriger på, er friheden til at gøre hvad som helst, hvilket i praksis ofte betyder at gøre syndens gerninger. Vi er faderens sønner og i løbet af udviklingen i skolen snører og binder faderen og samfundet os mere og mere sammen med kærlighedens snore. I løbet af den sædelige udvikling bliver vores handlefrihed i en vis forstand mere og mere begrænset, ligesom den fortabte søns handlefrihed antageligt eller forhåbentligt blev stærkt begrænset efter, at han var vendt hjem til sin fader. Mens den fortabte søn levede langt borte fra faderen i det øde land, havde han en næsten ubegrænset handlefrihed, men den frihed var som bekendt ikke til megen glæde eller gavn for den fortabte søn. At udvikle sig er i

³³ Thaning (1963).

³⁴ Bugge (1968), II, 100-101.

³⁵ Hegel (2004) § 144-145.

stigende grad at blive bundet og snøret sammen af godhedens og kærlighedens snore. Den dydige mand er blevet fri for hele tiden at skulle vælge mellem det gode og det onde. Han handler lovmæssigt og gør kærlighedens gerninger som det gode træ, der sætter de gode frugter³⁶. I denne proces snøres vi til faderen, til samfundet og til vores egen dyd og bestemmelse. I en anden og dybere forstand forøges vores sande menneskelige frihed, når dyden og godheden vokser i os. At være en fri mand er at være bundet og forpligtet og at leve op til sine pligter i de faktiske relationer, hvori man indgår. Man bliver fri ved, at man bliver fri *af* noget – nemlig af de mange naturlige drifter og lyster – og ved, at man bliver fri *til* noget: Man får en ny frihed, motivation og evne til at gøre dyden og kærlighedens gerninger. Dyden er det, som den dydige mand gør, og den dydige mand gør dydens gerninger. Han kan ikke andet, fordi han følger en ny og højere natur og lov. Ligesom dyrene må adlyde deres naturlige lov, så følger den dydige mand også en slags naturens lov, men i form af en lovmæssighed, som stammer fra en højere og erhvervet ny moralsk natur. Denne klassiske dydsteori, som man finder hos Aristoteles i *Etikken*, genfinder man altså hos Hegel og Grundtvig som en del af deres kritik af den kantianske moralfilosofi. Dyden er konkret, bestemt, en forening af det individuelle og det almene, differentieret, kontekstuel, nødvendig, lovmæssig, spontan, gavnlig og nyttig for individet og for samfundet, på en måde ubevidst og uvilket og en naturlig konsekvens af en ny eller anden natur³⁷.

Udviklingen i læringsprocessen er centripetal. Som nykommere eller nybegyndere starter vi ude i periferien af en cirkel. Denne cirkel markerer et moralsk og menneskeligt handlerum. I centrum af denne cirkel befinder mesteren eller faderen sig som et moralsk eksempel, forbillede eller mønster. Cirkelns centrum virker som en slags "attractor" på de medlemmer, som befinder sig inden i cirklen. Ethvert socialt system holdes sammen af fuldkommenhedens bånd og snore, kærligheden, og vi drages imod eksemplet og mønsteret med usynlige snore. Efterhånden som vi lærer noget og erhverver en stadigt højere godhed og kraft, nærmer vi os cirkelns midterpunkt. Vi erhverver os i stigende grad en højere og mere brugbar viden, hvis "viden" forstås i den betydning, som ordet har haft i den filosofiske pragmatisme nemlig som skemaer og strukturer, der virker i vores tale, følelser og handlinger. De, som er elever i fællesskabet, begynder alle sammen i forskellige udgangspositioner i den ydre periferi, men som tiden går, kommer de stadigt nærmere det samme midterpunkt, og de bliver mere og mere ensartede. Til sidst er de alle i en vis forstand blevet eet og det samme nemlig eet med mesterens og faderens ånd. Dybest set er der ingen forskel på den ene dydige mand og den anden. Når vi går i skolen, bliver vi på den måde ifølge Grundtvig og Hegel mindre og mindre individuelle og stadigt mere almene. Al læring består i en gradvis overvindelse af subjektivismen og vilkårligheden, som hos Hegel og Grundtvig er det samme som selvrådigheden, selvklogskaben, ufornuften og syndigheden. Formålet med at leve i et læringsforhold til en fader og mester er, at vi hen ad vejen kan komme ud af syndigheden nemlig ud af den sump, hvori vi er havnet. Nykommeren og barnet lever i mørket, men et barn stræber naturligt og af sig selv efter at blive som sine forældre.

Nødvendigheden af at opdrage børn gør sig gældende i den følelse af utilfredshed, de har over at være, som de er - enten i form af en drift mod at tilhøre en voksen verden, hvis overlegenhed de fornemmer, eller i ønsket om at blive store³⁸.

Trangen til at højnes, vokse og blive forstandigere og stærkere ligger naturligt i børnene og i dem, som er nybegyndere i skolen. Den dygtighed og dyd, som vi naturligt efterstræber, kan vi se tydeligt udtrykt hos vores mester. Ingen fremmed magt behøver at pådutte os den værdi eller det mål, at vi

³⁶ Hegel (2004) § 105-141: kritikken af den kantianske moralfilosofi og § 142-360 om sædeligheden.

³⁷ Hegel (2004) § 144-145.

³⁸ Hegel (2004) § 175. – Bugge (1968), II, 86: Ifølge Grundtvig stræber barnet naturligt efter at erhverve sig faderens dyder.

skal stræbe efter at blive som vores mester eller fader. Enhver søn længes efter at blive som sin fader, og enhver lille pige ønsker at blive som sin moder.

Kritikken af det borgerlige samfund.

Det mest tydelige slægtskab mellem Grundtvig og Hegel finder man i deres kritik af ”det borgerlige samfund”. Det borgerlige samfund er i deres beskrivelse det samfund, som begyndte sin fremvækst i det 18. århundrede. Hegel og Grundtvig erfarede dette samfunds spæde begyndelse. Den kritik af det borgerlige samfund, som Hegel formulerede i 1820-erne blev som bekendt siden omformuleret og videreudviklet af Marx, der i alt væsentligt overtog sine centrale, almene pointer fra Hegels filosofi og samfundskritik.

Liberalismen og det borgerlige samfunds ideologi er ifølge Grundtvig ”Dødens og Opløsningens Værksteder”³⁹. Det borgerlige samfund og liberalismen opløser det danske samfundslegeme og er ”Legemets, det *Borgerlige Selskabs* Opløsning og *Dyrenes*, de Vildes og de Tammes, ja, *Dyriskhedens* Enevoldsmagt i Landet!” Tidens tilslutning til liberalismen og den aggressive og uretfærdige kritik af kongehuset er en tilbedelse af guldkalven i ørkenlandet.⁴⁰ Kilderne til Grundtvigs skarpe kritik af det borgerlige samfund er for eksempel Grundtvigs skrifter ”Statsmæssig Oplysning” og ”Om Borgerlig Dannelse” fra 1834, ”Det Danske Fiir-Kløver” fra 1836 og ”Skolen for Livet og Akademiet i Soer” fra 1838. Grundtvig opfattede tilstanden i Danmark i 1830erne og 1840-erne som en tilstand af ”Krig” mellem to værdisystemer⁴¹. Nu er det skæbnetimen, og alt står på spil og vil blive afgjort. Kulturen er nået til ”Skiels-Aar”, og det vil nu vise sig, om Danmark kender sin ”Besørgelses-Tid” eller skal bukke under for de ”romerske” liberalister. I hele Europa skal Danmark nu føre an i kampen imod det borgerlige samfunds opløsende og nedbrydende ideer. Hverken England eller Tyskland kan løfte den opgave⁴². I betragtning af Grundtvigs skarpe kritik af liberalisterne og af det borgerlige samfund er det ikke mærkeligt, at Grundtvig blev latterliggjort, forhadet hos og voldsomt angrebet af de samtidige borgerlige liberale i Danmark⁴³. I deres øjne var Grundtvig en sand ”Mørkets Apostel”.

Det borgerlige samfund medfører ifølge Hegel og Grundtvig en fuldstændig fordærvelse af mennesket. Dette samfund drives kun af ”Egen-Kiærligheden”. Grundtvig skrev i 1834 om liberalismen, at den

gjør os ingenlunde til Guder, men forvandler os, hvis vi ikke tage os i Agt, som de forgjorte Prindser i Kæmpe- Viserne, til Varulve, Bjørne eller andre umælende Dyr, som *Bevidstheden* kun er til Plage⁴⁴.

Hegel og Grundtvig så det borgerlige samfund som et barbarisk indbrud – ”et indbrud af sædeligt fordærv” - i den traditionelle sædelige orden. Dette indbrud truede samfundet på samme måde, som de barbariske horder i sin tid havde truet og omstyrtet romerriget⁴⁵. I 1830-erne arbejdede Grundtvig med oprettelsen af et nyt slags universitet ved akademiet i Sorø, og Grundtvig beskrev denne nye skole som en kinesisk mur imod de fremstormende barbariske horder⁴⁶. Både Hegel og Grundtvig så det borgerlige samfund som drevet af ugudeligheden, ukærligheden,

³⁹ Bugge (1968), II, 91.

⁴⁰ Bugge (1968), II, 122.

⁴¹ Bugge (1968), I, 257. Bugge (1968), II, 38-39.

⁴² Bugge (1968), I, 260, 261.

⁴³ Bugge (1968), II, 39-40.

⁴⁴ Bugge (1968), I, 254.

⁴⁵ Hegel (2004) § 185.

⁴⁶ Bugge (1968), I, 256 og 258: Den nye skole skal kæmpe for ”en menneskelig Stat” og være et ”Fæstnings-Værk” imod de umenneskelige og barbariske liberale agitatorer.

umenneskeligheden, indbildskheden, småligheden og oprørskheden. I det borgerlige samfund råder kun konkurrencen og den rå magtanvendelse⁴⁷. I dette samfund hersker et reelt anarki og kaos. Det borgerlige samfund har opløst alle traditionelle naturlige bånd mellem mennesker og gjort menneskene ensomme, ulykkelige og fortabte. Samtidigt havde Hegel og Grundtvig dog begge – især Hegel – en tro eller forvisning om, at de aggressive, nedbrydende, liberale kræfter ville være med til at bane vejen for et nyt menneskeligt, moralsk frihedens rige⁴⁸. De ugudelige, liberale og kapitalistiske kræfter vidste ifølge Hegel ikke, hvad de selv bevirkede og producerede. Grundtvig opfattede på samme måde indbruddet af det usædelige og umenneskelige borgerlige samfund i 1848-49 med dets voldelige omstyrtelse af enevælden som en ”Overgangs-Tid”⁴⁹, der nødvendigvis måtte føre til et bedre samfund. Grundtvig opgav antageligt aldrig troen på, at det liberale borgerlige samfund og samfundssystem kun var en ”Overgang”.

I det borgerlige samfund er individet ifølge Hegels samfundsfilosofi kun optaget af at tilfredsstille sine egne små, egoistiske behov. Om dette er til skade for andre er ligegyldigt. I det borgerlige samfund er det andet menneske reduceret til et rent middel: ”I det borgerlige samfund er ethvert individ sit eget formål, og alle andre er intet. Ikke desto mindre er dette individ ikke i stand til at opnå det fulde og hele omfang af sit formål uden de andre; altså tjener disse andre som middel for hans specifikke behov ... Der er her tale om et system, hvor det sædelige er gået tabt ... Således frembyder det borgerlige samfund ... et skuespil, der dramatiserer både udskejelser og elendighed såvel som det fysiske og sædelige fordærv”⁵⁰.

Det borgerlige samfund har gjort menneskene til løsrevne blade, der flyger for vinden, som Grundtvig sagde i en prædiken i Vartov. Det borgerlige samfund bygger på mistænksomheden, frygten, konkurrencen og fjendskabet mellem mennesker. I det borgerlige samfund er kærligheden og godheden ifølge Hegel og Grundtvig ikke længere - eller næsten ikke mere - mulig. Den enes død er den andens brød. I det borgerlige samfund hersker grådigheden, fortvivlelsen, pessimismen og kynismen. Borgerne i det borgerlige samfund er blevet fremmede for sig selv, og den borgerlige ånd gennemtrænger alle mennesker, så de bliver hinandens fjender. Det borgerlige samfund ophæver alle de bånd, som binder et samfund sammen, og som binder sønnen til faderen og faderen til sønnen. Det borgerlige samfund gør alle mennesker til individer og ødelægger dermed samfundets, sædelighedens og familiens grundlag. Det borgerlige samfund er ifølge Hegel og Grundtvig præget af den ”romerske” ånd nemlig af atomismen, individualismen og adskillelsen⁵¹. I det borgerlige samfund er vi ikke længere bundet sammen med forfædrene og med de endnu ufødte slægter i en levende organisk enhed. Vi er blot blade, der flyger for vinden.

Hegels hovedtese var, at en virkelig stat er en sammenhængende enhed eller organisme, hvor for eksempel kirken, korporationerne, de forskellige samfundsklasser, videnskaben og alle statsorganer udgør en samlet enhed præget af den ene og samme ånd⁵². Grundtvig gav udtryk for præcist den samme opfattelse i sine skrifter fra 1830-erne⁵³. Universitetet, herremændene, borgerne og kirken er alle lemmer på det hele legeme nemlig statens legeme. Sammenhængen mellem de ufødte, de

---

⁴⁷ Bugge (1968), I, 253: Ifølge Grundtvig er det borgerlige og liberale samfund forbundet med ufrihed, despoti og en magt, som hviler på ”Bajonetter”.

⁴⁸ Bugge (1968), I, 257. – Hegel (2004) § 185.

⁴⁹ Jf. Grundtvigs artikler om ”Overgangs-Tiden” som udgivet af Bjørn (2007).

⁵⁰ Hegel (2004) § 182, 184, 185.

⁵¹ Bugge (1968), I, 258. VU VI, 198-206. – Hegel (2004) § 172, 185, 354, 77.

⁵² Hegel (2004) § 257-360.

⁵³ Bugge (1968), I, 256-257.

afdøde, kongen, folket, de forskellige klasser og stænder, religionen og videnskaben og alle organer i samfundet er ”den dybe Sammenhæng”⁵⁴.

I det borgerlige samfund handler individet kun ud fra sin egen blinde lyst og ud fra sine egne små, private, helt irrationelle følelser og luner. Den ånd, som hersker i det borgerlige samfund, er i strid med fornuften, godheden og kærligheden, og den er til skade for de mennesker, som lever i det borgerlige samfund. Hegels og Grundtvigs kritik af det fremstormende borgerlige, liberalistiske samfund var ihærdig, allestedsnærværende og absolut. Ånden i dette samfund er syndighedens og de onde kræfters og guders ånd. I det følgende citat giver Grundtvig en karakteristik af den nye borgerlige ideologi, men citatet kunne lige så godt have stammet fra Hegel. Grundtvig og Hegel havde en næsten enslydende opfattelse af det anarkistiske, samfundsnedbrydende, liberalistiske borgerlige samfund:

Denne Oplysning, der bestandig gaaer ud fra *Enkelt-Mandens* Tarv, og stiller den i et saadant Lys, at Det taaler ingen Love, uden dem han selv bifalder, ingen Opoffrelser, uden dem, han selv tilbyder, ingen Øvrighed, uden den, han selv vælger og ingen Fortrin hos Andre, som give dem mindste Fordeel over ham, denne Oplysning, veed Man nok, er langt fra at være os fremmed, men langt nærmere ved at være herskende i hele Christenheden.⁵⁵

Det borgerlige samfund opløser alle moralske værdier og gør alle menneskelige værdier relative, vilkårlige og subjektive. Værdierne i samfundet kan ifølge den borgerlige kantianske anskuelse ikke findes på en almen eller objektiv måde, men er kun et resultat af ”ræsonnement”, diskussion og afstemning. Det borgerlige samfund kender ikke nogen anden løsning end, at de fleste har ret, og det ender derfor i majoritetsdespotiet⁵⁶. Det borgerlige samfund benægter, at noget kan være absolut sandt eller godt. Alt er blot konstruktioner i den subjektive bevidsthed. I det borgerlige samfund bliver ”sandhedens begreber og de sædelige love” fuldstændigt ”reducerede til ikke andet end meninger og subjektive overbevisninger, mens elementært forbryderiske grundsætninger [bliver] betragtet som overbevisninger og tillagt en værdi”.⁵⁷

Det borgerlige, liberalistiske samfund resulterer ifølge Grundtvigs tankegang altid i ”Tyranniet” og ”Anarchiet”. Demokratiske, folkelige eller politiske møder, forsamlinger eller debatter er ifølge Grundtvigs opfattelse ikke til nytte for Danmark, fordi deltagerne som oftest ikke har nogen virkelig viden om det, som de så ivrigt diskuterer⁵⁸.

Hvor kommer kærligheden fra?

Kærligheden er hos Hegel og Grundtvig ikke et ideal eller en abstrakt norm eller regel, men et stykke konkret social virkelighed. Kærligheden er noget, som findes i denne verden på samme måde som andre naturlige og sociale fænomener. Kærligheden er ikke noget, som vi opfinder, udgrunder, konstruerer eller definerer abstrakt, men noget, som vi opdager derude i virkeligheden. Kærligheden er en konkret forholden sig til konkrete mennesker i en given kontekst af den simple grund, at al menneskelig adfærd er en konkret, kontekstuel forholden sig til andre agenter eller mennesker. Det samfund, som jeg er et medlem af, definerer kærlighedens art og væsen. At være kærlig er at udvise kærlighed i en given sammenhæng og kontekst.

⁵⁴ Bugge (1968), I, 255. – Bugge (1968), II, 85: den religiøse enhedsstat af kirken, skolen, universitetet, staten, stænderne, folket og kongen.

⁵⁵ Bugge (1968), I, 251.

⁵⁶ Hegel (2004) § 273, 278, 301, 302.

⁵⁷ Hegel (2004), 24 (forordet).

⁵⁸ Bugge (1968), I, 252, 258, 259.

Kærligheden kommer ikke ud af den blå luft. Hegel og Grundtvig kritiserede begge den kantianske moralfilosofi. Ifølge Kants teori er kærligheden dels noget, som individet beslutter sig til med sin vilje og i sin uundgåelige ensomhed, og dels noget, som ikke kan indholdsbestemmes. Hvad der er sand kærlighed kan man ifølge Kant ikke sige noget bestemt om. Det er i al fald Hegels og Grundtvigs kritik af Kant. Hvad som helst kan i princippet være sand kærlighed, og selv de gerninger, som ser ud til at være mest kærlige, er måske i virkeligheden slet ikke kærlige, men bare udslag af egoisme eller forfængelighed. Dydsetikken og kærlighedsopfattelsen hos Hegel og Grundtvig er en afvisning af denne kantianske kærligheds- og moralopfattelse. Kærligheden kan ifølge Hegel og Grundtvig ikke være hvad som helst. Kærligheden er altid noget bestemt og på forhånd givet.

Vi elsker ham, som elskede os først. Hegel og Grundtvig er enige om dette princip, og de er enige om, at kærligheden kommer et bestemt sted fra og ikke ud af den tomme luft. Kærligheden kommer fra faderen, fordi godheden og kærligheden er hans væsen, ansvar, dyd og rolle. Faderen realiserer sig selv, når han elsker sin søn. Når vi er hans sønner, oplever vi denne kærlighed og reagerer ved at elske ham tilbage med vores genkærlighed. Vi elsker naturligt nok ham, som har vist os så store velgerninger⁵⁹. Sønnens kærlighed er altid en genkærlighed.

Kærligheden hænger intimt sammen med begrebet orden. Enhver orden er frembragt af en slags kærlighed, og enhver slags kærlighed er et produkt af en vis social orden⁶⁰. Det borgerlige samfund virker opløsende på den sociale orden og er ifølge Hegel og Grundtvig grundlagt på slagordet: - Vi har ingen fader! I det liberalistiske, borgerlige samfund er der derfor ikke nogen sand relation mellem faderen og sønnen, og derfor er kærligheden principielt ikke mulig i det borgerlige samfund. Dyden kommer ikke ud af ingenting. Uden for relationen mellem faderen og sønnen findes der ifølge Grundtvig og Hegel ikke nogen omsorg⁶¹, godhed eller kærlighed. Både Hegel og Grundtvig beskæftiger sig med det basale problem: Hvis al kærlighed begynder med faderens kærlighed til sønnen, hvorfor elsker faderen så i begyndelsen den søn, som forud for hans samfund med faderen ikke ejer nogen dyd eller godhed? Hegels og Grundtvigs svar lyder, at faderens identitet, dyd og bestemmelse er at elske sin søn. Hvis han ikke gjorde det, ville han ikke være nogen sand fader. Faderen er en fader i kraft af hans relation til sønnen. Årsagen til, at kærligheden overhovedet opstår, er altså, at selve relationen eller samfundet mellem faderen og sønnen er blevet til virkelighed. Når dette samfund først eksisterer, så følger faderens kærlighed til sønnen som en naturlig og nødvendig følge. Faderens kærlighed til sønnen er det vigtigste moment i samfundet. Rationaliteten, fornuftigheden eller godheden ligger i selve systemet eller relationen. Kærligheden hidrører kun sekundært fra systemets medlemmer i og med, at de er bestemt og formet af den samlede relation. Den dyd, som ligger immanent i helheden og i fællesskabet, og som udgør helhedens natur og væsen, viser sig hos de enkelte lemmer på det hele legeme.

Ægteskabet og patriotismen.

De store ligheder imellem Grundtvigs og Hegels skemaer viser sig også i deres opfattelse af ægteskabet og af den folkelighed og nationalisme, som fik sit gennemslag i deres samtid i begyndelsen af det 19. århundrede. Både Hegel og Grundtvig er langt mere ”patriotiske” i deres politiske opfattelse end de er ”nationale” eller ”nationalister”⁶². De er begge solide royalister.

⁵⁹ Hegel (2004) § 175.

⁶⁰ Hegel (2004), 22 (forordet).

⁶¹ Hegel (2004) § 160, 170, 174, 281: Faderens kærlighed til sønnen er ikke følelse eller stemning, men omsorg og velgerninger.

⁶² Hegel (2004) § 268, § 289. - ”Patriotisme” er hos Grundtvig knyttet til kærligheden til den mægtige *folkefader*: Bugge (1968), II, 32, 47, 94, 97, 98, 99, 100, 106, 109, 112. ”Danmarks Lykke” er ”Kongens Lykke”. Formålet med

Hegels og Grundtvigs tænkning er en "Top Down" tænkning. De opfattede nationalismen som en tvivlsom følelsesladet bevægelse i masserne. En nationalistisk stemning er en folkelig bevægelse nedefra og op, og den kan så at sige eksistere uden nogen monark eller konge. Den er massernes begejstring og lidenskaber i en samfundsmæssig tilstand, hvor masserne så at sige er alene uden en myndighed eller en fader. Helt modsat opfattede Hegel og Grundtvig patriotismen som en lydighed, anerkendelse og trofasthed mod en enkelt person, monarken, som er folkets fader. De studerende ved akademiet i Sorø skal lære "at lyde og ligne Kongen"⁶³. Hegels og Grundtvigs skema om faderen og sønnen viser sig i deres opfattelse af patriotismen og i deres distance til den liberale, folkelige nationalisme. Et af hovedformålene med Grundtvigs videnskabs- og skoletanker i 1830-erne og 1840-erne var at styrke den enevældige konge og hans moralske autoritet i det danske folk. Danmarks "Skjalde" kæmper ikke bare for Danmarks sag, men i høj grad for kongens. De danske "Skjalde" er kongens mænd, tjenere og forbundsfæller. Meningen med deres virksomhed er at styrke den enevældige kongemagt⁶⁴. Dette helt afgørende royalistiske moment i Grundtvigs tanker blev som oftest ignoreret i den senere grundtvigianisme i det 19. århundrede.

Både Hegel og Grundtvig så ægteskabet som en institution for tugt, opdragelse, læring og vækst⁶⁵. I ægteskabet giver vi afkald på selvet, og vi smelter sammen med fællesskabet. At indgå i ægteskabet er for dem begge en selvofring⁶⁶. Vi træder ikke ind i ægteskabet for at opleve ægtefællens søde følelser eller seksualitet, men for at få en mulighed for at bevæge os bort fra det lavere, naturlige og følelsesmæssige. Både Hegel og Grundtvig tog klart afstand fra den romantiske teori om, at ægteskabet skulle grundlægges på følelser, forelskelse eller drifter. I ægteskabet overvinder vi lige modsat den seksuelle trang og dens dominans over legemet. Vi gifter os ikke for sjov. Ægteskabet er et lærings- og et praksisfællesskab. Formålet med ægteskabet er den guddommelige vækst hen imod frihedens rige, og igennem ægteskabet og familien opnår vi en tilstand af kyskhed og sædelighed⁶⁷.

Videnskaben.

Hegel og Grundtvig oplevede frembruddet af en ny slags moderne videnskabelighed. Grundtvig oplevede således gennembruddet af en ny moderne teologi på universitetet i København. Denne moderne teologi hævdede, at dens opgave var at drive objektiv, fri, videnskabelig forskning ud fra sine egne immanente præmisser. Slagordet blev, hvad der i dag svarer til slagordet om "fri forskning". Både Hegel og Grundtvig bekæmpede denne nye, moderne teori om den "frie" forskning, der ikke så nogen forpligtelse over for samfundet. Universitetet skal efter Grundtvigs opfattelse underordne og ofre sig for statens interesser, og akademikerne og videnskaben skal nytte, tjene og gavne statens, folkets og kongens interesser. Statsmagten skal i alles interesse foretage en fornuftig styring af forskningen. Universitetet er ingen "Republik", som kan melde sig ud af samfundet, og akademikerne skal ikke styres af deres små, private interesser. Videnskaben på universitetet må ikke drives til "Folkets Fordærvelse"⁶⁸. Grundtvig kunne på den måde optræde nærmest truende over for universitetet i København, som efter hans mening var drevet af en

---

samfundet er at gøre kongen lykkelig: Sønnen skal ære og opløfte sin fader, leve op til hans forventninger og gøre ham lykkelig (Bugge 1968, II, 99).

⁶³ Bugge (1968), II, 46 (Det Danske Fiir-Kløver).

⁶⁴ Bugge (1968), II, 37.

⁶⁵ Hegel (2004) § 158-181. – Sml. Grundtvigs "Det christelige Ægteskab": VU VI, 121-135.

⁶⁶ Hegel (2004) § 168.

⁶⁷ VU VI, 135: Formålet med det kristelige ægteskab er ifølge Grundtvig at opnå en tilstand af aseksualitet og kyskhed.

⁶⁸ Bugge (1968), I, 264, 266. – Grundtvigs tanker om videnskabeligheden i 1838 (Bugge 1968, II, 91-92) har markante ligheder med tankegangen i Hegels forord til retsfilosofien (Hegel 2004, 15-27). Den tankegang, som Grundtvig i 1838 kalder "høitydsk", er præcist den – især kantianske - tankegang, som Hegel angriber i forordet fra 1820!

separatistisk ånd. Universitetsfolkene er ”romerske”, oprørske og republikanske liberalister. De er indbildske, respektløse og kritiske over for kongehuset, og de vil løsrive sig af den danske stat. Hvis ikke universitetet skifter kurs nu nemlig i 1836, vil den enevældige stat ikke længere understøtte og finansiere universitetet. Grundtvig tænker efter sit skema om faderen og sønnen. Universitetet er et lem på det hele legeme, og sønnen skylder ærefrygt og underordning under sin fader, den landsfaderlige konge. Universitetet må nu se, at blive ”dansk” dvs. begynde at vise respekt for den enevældige konge:

uden forsaauidt den lærde *Dannelse*, langt fra at bestride den *Folkelige* eller skyde den fra sig, maa stræbe at indslutte den i sig, naar den ikke vil tabe Folkets Yndest, hvoraf den dog i Grunden ene lever, ei blot udvortes, som *Holberg* lod Latinerne høre at de spiste Dansk Brød, men ogsaa *indvortes*, da det visselig *ikke* er af Bøgerne eller af *Blækhornet*, men af *Folke-Livet*, al *levende* Videnskabelighed drager sin Næring⁶⁹.

I 1825 forsøgte Grundtvig at få professor H. N. Claussen fyret fra hans embede på universitetet, fordi Claussens forskning ifølge Grundtvig ikke var til gavn for Danmark. Grundtvig tabte stort i den konfrontation, og Clausens princip om den uafhængige, videnskabelige forskning sejrede. Den videnskabsteori, som professor H. N. Claussen forfægtede, blev siden den dominerende opfattelse af videnskaben i det borgerlige samfund.

Ifølge Hegels og Grundtvigs videnskabsteori skal videnskaben eller universitetet ikke udgøre en isoleret republik, som er uden ansvar for samfundet. Videnskaben skal tjene og har et ansvar over for helhedens interesser⁷⁰. Al videnskab *er* nødvendigvis - og *bør* også være - kontekstuel. Hegels og Grundtvigs opfattelse var, at al videnskab tjener nogens interesser, og derfor er det rimeligt at kræve, at videnskaben på universitetet tjener almenhedens interesser og ikke privatpersoners særlige luner. Det er også en vigtig pointe hos de to forfattere, at videnskaben i høj grad også omfatter videnskaber som filosofi og teologi. Med deres videnskabssyn formulerer de altså en almen teori om teologiens og filosofiens rolle og ansvar i forhold til det borgerlige samfund.

Både Hegel og Grundtvig opfattede sig selv som videnskabsmænd, og de havde nogenlunde den samme optimistiske tro på videnskabens magt. Vore børn og børnebørn vil blive langt klogere, stærkere og moralsk bedre, end vi er. Deres projekt var at beskrive det fremstormende borgerlige samfund på en videnskabelig måde. Deres princip kan forenklet udtrykkes således. - Når vi videnskabeligt beskriver det borgerlige samfund, kan vi vise, hvorledes det borgerlige samfund er umenneskeligt, usædeligt, umoralsk og selvmodsigende.

Mig [Grundtvig] blev det givet at opdage den store *Natur-Lov* for *Aandens Virkning* og *Forplantelse*, og at see den stadfæstet saavel i det daglige Liv, som i Slægtens store Levnetsløb⁷¹.

Den sande videnskab har en iboende ”Partiskhed”⁷². Viden og videnskab skal nytte og frelse samfundet⁷³ Ifølge Grundtvig skal videnskaben beskrive ”Natur-Grunden” altså de objektive årsager til liberalismen og den borgerlige ideologi og dermed bane vejen for, at denne ugudelige og åndløse samfundsfilosofi bliver undermineret og udryddet⁷⁴. Liberalismen stammer fra

⁶⁹ Bugge (1968), II, 42-43.

⁷⁰ Bugge (1968), II, 39.

⁷¹ Bugge (1968), II, 124.

⁷² Grundtvigs tese i forordet til ”Det Danske Fiir-Kløver”: Bugge (1968), II, 9, 10, 11, 32, 33, 50

⁷³ Bugge (1968), I, 253.

⁷⁴ Historien skrider ifølge Hegel og Grundtvig frem efter bestemte love, og Grundtvig taler på den måde om ”For-Varler” og hans ”historiske Spaadoms-Konst”: Bugge (1968), II, 48.

”Lygtemanden”, Fanden, og er hans ånd⁷⁵. Videnskaben kan ifølge Grundtvig levere en ”en grundet Mening om Dens [statens] sande Tarv”, som er eet med ”en værdig Forestilling om en menneskelig Stat”⁷⁶. Det værende og det normative er på en måde eet⁷⁷. ”Er” hænger sammen med ”bør”. Både Hegel og Grundtvig giver udtryk for en sådan kognitivisme. Når man beskriver verden, viser man samtidigt de værdier, som ligger immanent i virkeligheden. Begrebet statens, ægteskabets, samfundets, kvindens eller mandens ”bestemmelse” bruges af Hegel og Grundtvig på én gang normativt og deskriptivt: En organismes ”bestemmelse” er både dens natur og egenskaber og det mål eller ”telos”, som det bør stræbe imod, og det, som er det gode for den organisme⁷⁸.

En sand og ansvarlig videnskabelighed er en engageret og partisk videnskab og kommer – i modsætning til den kantianske videnskabelighed, der isolerer videnskaben fra samfundet - let til at forstyrre den ”ydre ro og orden”, især hvis denne ydre orden er umenneskelig og åndløs⁷⁹. Ved at udføre et sådant videnskabeligt arbejde kan vi bevise, at det borgerlige samfund ikke kan være nogen varig samfundsmæssig løsning for menneskeheden. Det borgerlige samfund er et hus i splid med sig selv. Det borgerlige samfund er kun en overgang til et bedre samfund. Når vi arbejder videnskabeligt på denne måde, er vi - med vores videnskabelige beskrivelse - med til at undergrave det borgerlige samfund og bane vejen for menneskelige, moralske og kristelige værdier. Både Hegel og Grundtvig havde – selv om dette ofte er blevet benægtet for Grundtvigs vedkommende - en sådan enhedsholdning af moral, videnskabelighed, kristentro og samfundsmæssig holdning⁸⁰. I Hegels og Grundtvigs tænkning er der en helt afgørende sammenhæng mellem politisk eller samfundsmæssig holdning, moralopfattelse, viden og videnskabelighed og en kristen tro og overbevisning. Tro er viden, og viden er tro og handling.

Grundtvig skelnede i sine skrifter mellem to slags videnskabelighed nemlig på den ene side den ”reene” eller ”strænge Videnskabelighed” eller ”Drenge-Videnskabelighed”, som han forholdt sig kritisk til, og den ”Danske”, ”Nordiske”, ”folkelige” eller ”levende Videnskabelighed”⁸¹.

Grundtvigs teser er ikke udtryk for, at han tager afstand fra en streng eller krævende videnskabelighed i en moderne betydning. Hverken Grundtvig eller Hegel ønskede at erstatte fornuft og videnskab med intuition eller følelse eller at reducere de faglige, videnskabelige krav. Den ny videnskabelighed skal bygge på forstanden og fornuften. Det, som Grundtvig forfægter, er en anden slags videnskabelighed end den, som var gået videre fra det 18. århundrede, og som også var præget af en mekanicisme, reduktionisme, fysikalisme og materialisme, som opfattede virkeligheden i en analogi af billardkugler på et billardbord. Ifølge Hegels og Grundtvigs pragmatisk inspirerede videnskabsteori skal videnskaben ikke bare oplyse, men også oplive dvs. nytte, skabe resultater og samfundsmæssige fremskridt. Videnskaben kan og bør ikke løsrives fra samfundet og dets interesser. Videnskaben er et integreret element i samfundets selvorganisering og selvudvikling.

Videnskaben om det menneskelige og samfundsmæssige kan og bør tage ved lære af den måde, som for eksempel biologien forholder sig til naturen. Videnskaben skal ikke kunstigt foretage

⁷⁵ Bugge (1968), I, 254.

⁷⁶ Bugge (1968), I, 258.

⁷⁷ Hegel (2004), 24: om Platons *Staten* som normativt og deskriptivt. – Bugge (1968), II, 45 (Det Danske Fiir-Kløver).

⁷⁸ Hegel (2004) § 166.

⁷⁹ Hegel (2004), 22 (forordet).

⁸⁰ Se for eksempel Bugge (1968), II, 92 og generelt Grundtvigs skrifter ”Statsmæssig Oplysning” fra 1834 trykt i Bugge 1968, I, 249-255 og ”Om Borgerlig Dannelse” fra 1834 trykt i Bugge 1968, I, 256-267. Grundtvig fremlægger her en teori om kirken og videnskaben som to lemmer på statens eller samfundets legeme altså en teori, som meget nøje svarer til Hegels teori i retsfilosofien fra 1821.

⁸¹ Bugge (1968), II, 42, 43, 52 (Det Danske Fiir-Kløver) og 85, 86, 92, 93, 94, 114, 115 (Skolen for Livet og Akademiet i Soer).

konstruktioner af virkeligheden, men på en saglig måde beskrive og forklare den samfundsmæssige virkelighed og dens love. Hegel og Grundtvig hævdede, at videnskaben inklusive filosofien og teologien burde og kunne beskrive virkeligheden på en måde, som i en *videnskabsteoretisk* forstand tog naturvidenskaben som et forbillede:

Når det drejer sig om naturen, går man uden videre med til, at det er filosofiens opgave at erkende den, som den er; man ved, at de vises sten nok ligger begravet et eller andet sted, blot at dette sted må være i naturen selv; man ser, at denne samme natur i sig må være fornuftig, og man ser, at det er den virkelige fornuft, der gør sig gældende i den. Det er en fornuft, som vor viden må udforske og fatte i begrebslig form - ikke tilfældige skikkelser, der træder frem på overfladen, men naturens egen harmoni, som, vel at bemærke, skal begribes som dens immanente lov og væsen⁸².

Hegel stiller i sit forord til retsfilosofien følgende spørgsmål: - Når den fremherskende videnskabelighed accepterer, at naturvidenskaben, fysikken og biologien godt kan beskrive virkningerne af Guds skabelse i naturen, hvorfor hævder den samme videnskab så, at netop filosofien og teologien er helt ”gudsforladt”? ”Ifølge en sådan ateisme [den herskende videnskabsteori] befinder sandheden sig altså uden for den sædelige verden”⁸³.

Grundtvigs formål med skolen i Sorø var at etablere en kritisk videnskab, som kunne forsvare kristelige eller moralske værdier og bekæmpe den fremstormende liberale ugudelighed⁸⁴. Den skole eller det universitet, som Grundtvig arbejdede for, var betydeligt mere kongeligt og statsligt end egentligt folkeligt⁸⁵. Den ny skole skal være en ”Dannelse i Kongelig Aand”, og videnskaben og uddannelsen skal være ”Høi-Kongelig”⁸⁶. Den danske folkefader Frederik VI fremstilles af Grundtvig som en frelserskikkelse med stærke religiøse overtoner⁸⁷. Al faderlighed er af samme art, og alle fædre er grundlæggende af den samme natur.

Den form for videnskabelighed, som Grundtvig forfægtede i 1830-erne og 1840-erne, blev fuldstændigt afvist af universitet og den akademiske verden. Som Grundtvig selv sammenfatter det i *Det Danske Fiir-Kløver*, blev hans videnskabelighed kritiseret og afvist som ”Sværmeri og Overtro, Løshed og Letsindighed”⁸⁸. Et af formålene med skolen i Sorø var da også, at Grundtvig personligt på en sådan skole kunne få en institutionel platform, som var blevet ham nægtet på Københavns universitet, og hvor han som professor på skolen kunne undervise i sit åndelige og politiske budskab og derved vinde en ”Yndest” og ”Udødelighed paa Folkets Tunge”⁸⁹.

Grundtvigs tanker omkring den nye skole i Sorø udtrykker meget klart hans basale skema om ”faderen” (Frederik VI) og ”sønnen” (Danmark). Udviklingen i 1830-erne og 1840-erne opfattede Grundtvig som en krig mellem lysets og mørkets kræfter. Mørkets onde kræfter var de politiske

⁸² Hegel (2004), 18 (forordet).

⁸³ Hegel (2004), 19.

⁸⁴ Det fremgår af Grundtvigs skrifter ”Skolen for Livet og Akademiet i Soer” fra 1838 (trykt i Bugge 1968, II, 79-125) og ”Det danske Fiir-Kløver” fra 1836 (trykt i Bugge 1968, II, 7-56).

⁸⁵ Bugge (1968), II, 28, 45, 46, 47, 48, 52 og 55.

⁸⁶ Bugge (1968), II, 28, 48. Den skole, som Grundtvig foreslog, var en højkongelig, højborgerlig og i en vis forstand aristokratisk eliteskole for de af borgerskabets sønner, der skulle gå i statens og kongens tjeneste og være den enevældige konges rådgivere.

⁸⁷ Bugge (1968), II, 54.

⁸⁸ Bugge (1968), II, 40.

⁸⁹ Bugge (1968), II, 39-40. Grundtvig formulerer flere steder i sine skrifter fra 1830-erne sin vrede over, at han ikke er blevet anerkendt af den akademiske elite og ikke er blevet professor ved universitetet i København (Bugge 1968, II, 124-125). Grundtvig søgte i 1816 et professorat ved universitetet og blev latterliggjort, ydmyget og afvist. Ifølge universitetets bedømmelseskomite havde Grundtvig langt fra den nødvendige videnskabelige standard.

liberalister, som bekæmpede den enevældige stat og den enevældige konge⁹⁰. Relationen mellem folket og kongen opfattede Grundtvig som en personlig, familiemæssig relation mellem en fader og hans søn. Det danske folk eller folkesønnen havde i sin tid nemlig i 1660 frivilligt givet enevoldsmagten til den danske konge eller folkefader. ”Hvem der tager sine Gaver igien, hans Børn blive sorte”⁹¹. Grundtvig kommenterede på denne måde de liberales krav i 1830-erne om en fri forfatning. I et større perspektiv er det interessant, at Grundtvig opfattede relationen konge-folk i det samme personlige relationsskema om ”faderen” og ”sønnen”, som vi kan finde hos Hegel og i Hegels statsfilosofi. Grundtvigs tanker var mere patriotiske end egentlig nationale. Hans pointe og formål var som Hegels nemlig en styrkelse af centralmagten, monarkiet og den kristelige enhedsstat eller ”den gamle Kongevei”⁹². Grundtvigs planer om den nye skole i Sorø, der skulle være en kinesisk mur imod barbarerne, blev aldrig nogen sinde realiseret, og i 1848 kunne Grundtvig se sig selv som en fuldstændig taber i sin årelange krig imod liberalismen og det borgerlige samfund.

Hegel og Grundtvig gav begge udtryk for en slags moralsk realisme, og de var begge en slags filosofiske pragmatikere. Al erkendelse er kontekstuel, og sandheden viser sig ved dens faktiske virkninger og resultater. Hvad sandheden er, vil tiden vise. Det er bedre at gøre noget, som måske siden vil vise sig som fejlagtigt, end slet ikke at gøre noget som helst⁹³. Begge hævdede de en slags kognitivism og moralsk eller værditeoretisk realisme⁹⁴: Moralske eller menneskelige værdier er ikke kun fremgået ved subjektive afgørelser eller valg, men er noget, som findes derude i virkeligheden.

Det, som vi skal gøre og som er det værdifulde, kan vi se med vore egne øjne, når vi iagttager og undersøger den virkelige verden og det samfund, som vi er en del af. Værdier har en kognitiv realitet, som kan erfares og være genstand for videnskab, indsigt og viden. Videnskaben kan beskrive det, som er dydens indhold og væsen. Der er i Hegels og Grundtvigs pragmatiske teori ikke noget stort skel mellem ”er” og ”bør”. Det, som vi bør gøre, fremgår af det, som findes. Hvis man er en moder, er det ret indlysende, at det ønskværdige, moralske og efterstræbelsesværdige er at blive en god moder. Enhver moder stræber naturligt efter at blive en god moder, og enhver discipel higer efter at blive som sin mester. De værdier, som vi efterstræber, og som er det gode for os, er værdier, som ligger immanent i de relationer, hvori vi er medlemmer. Hegels og Grundtvigs videnskabs- og moralfilosofi og værditeori blev formuleret i opposition til den kantianske teori, men i løbet af udviklingen af det 19. og 20. århundrede var det den kantianske moralteori, som kom til at sejre i det borgerlige samfund og i teologien i det borgerlige samfund.

Formen, forfatningen og gennemtrængningen.

De liberale tror ifølge Hegels og Grundtvigs kritik, at de udefra og på fri hånd kan give staten en liberalistisk forfatning, men det er ifølge fornuften og naturen ikke muligt og kun skadeligt⁹⁵. I løbet af tidsprocessen sker der ifølge Hegel og Grundtvig i alle organismer, samfund og stater en gennemtrængning. Lyset, godheden og kærligheden kommer altid ovenfra og kan kun komme ovenfra⁹⁶. Nedefra - altså fra ”sønnerne” på egen hånd - kan der ikke komme noget nyt lys eller nogen ny godhed, dyd eller kærlighed. Danmarks forfatning er ikke noget, som skal opfindes eller

⁹⁰ Grundtvig siger meget rammende i *Det Danske Fiir-Kløver* fra 1836, at den form for videnskabelighed, som skal herske på den ny skole i Sorø, ”er et Ønske, som ... Kongen ... maa dele med mig [Grundtvig]”: Bugge (1968), II, 40.

⁹¹ Bugge (1968), II, 23: citat fra ”Det Danske Fiir-Kløver” 1836.

⁹² Bugge (1968), II, 100.

⁹³ Bugge (1968), II, 84.

⁹⁴ Sml. McNaughton (1988) om kognitivismen og den moralske realisme.

⁹⁵ Bugge (1968), I, 256. – Hegel (2004) § 259, 269, 272.

⁹⁶ Bugge (1968), I, 250.

indføres, men noget, som allerede findes og altid har eksisteret. Danmarks forfatning er det samme som ”Danmarks Lykke”. Statens forfatning er den form, som den lige nu besidder nemlig dens grad af magt, kraft, godhed, sædelighed og fornuftighed. På samme måde har Jesu Kristi menighed lige nu en vis form og forfatning, som udtrykker den grad af gennemtrængning ovenfra, som er blevet realiseret. De elever, som går i skolen, har på ethvert tidspunkt en vis form eller forfatning, som er den grad af dyden og dygtigheden, som de lige nu har nået. Deres form eller forfatning er udtryk for, i hvilken grad faderens og mesterens ånd har gennemtrængt dem. Historien er et guddommeligt eksperiment, hvor lyset og godheden fra oven langsomt gennemtrænger materien.

Hegel, Grundtvig og det naturlige.

Det naturlige er ikke uden videre det samme som det fornuftige, kristelige eller sædelige. Naturen er ikke tilstrækkelig, og heller ikke Guds skabte natur er god nok, som den er⁹⁷. ”Den gængse forestilling om en naturtilstand” og ”en naturlig retsmæssighed” er et ”manglende begreb om fornuftighed og frihed”⁹⁸. Menneskenaturen og folkets ånd og natur er ikke tilstrækkelige i sig selv, men skal opdrages og formes af fadermagten, kongemagten og den kulturelle elite⁹⁹. Uden en fader er sønnen helt fortabt. Ifølge Hegel og Grundtvig skal naturen opdrages, forædles og formes. Grundtvig taler i det følgende citat fra 1834 både om den opdragelse, som vi – fædre - er nødsaget til at give vore selvrådige drenge, og om den opdragelse, som statsmagten er nødt til at iværksætte over for befolkningen. Grundtvigs skema om ”faderen” og ”sønnen” viser sig meget tydeligt. I relationen mellem faderen og sønnen er det faderen, som ofrer sig:

Det fattes ingenlunde paa Offere fra Regieringernes Side, da de tildeels endog har gjort større, end de kan forsvare, men ligesaa icht som det hjælper i et Huus at give selvraadige Drenge Hælvten af det Raade-Rum, de forlange, ligesaa icht nytter det i en Stat at give Enkelt-Manden en Stilling, der langt mere end hans Forrige, ligner den, han attraaer; hvis Man ikke tillige kan lære ham at *nøies* med den¹⁰⁰.

Det naturlige er ikke stærkt nok i sig selv. Naturen kræver en hjælp fra en faderlig magt eller en opdrager og underviser. Uden faderen ville sønnen i hans naturlige liv være fortabt. Uden Grundtvig, de danske ”Skjalde” og den kulturelle elite dvs. uden en faderlig agent ville det danske folk og folkeånden være fortabt. Den faderlige agent har lyttet sig frem til, hvad der er sønnens virkelige ånd og interesse. Den faderlige agent har på den måde en viden, som sønnen ikke kender i hans naturlige tilstand eller i en tilstand, hvor han er uden for ”Samfundet” med faderen og ikke bliver undervist, formet og ført af faderen. Grundtvig opfatter situationen i 1836 som stærkt kritisk. Hvis ikke sønnen nu hjælpes af faderen, vil sønnen gå fortabt. Dette udprægede dommedagssyn optræder mange steder i Grundtvigs skoleskrifter og prædikener i 1830-erne og 1840-erne. Grundtvigs skrifter er i denne periode nogle steder præget af en vis, forsigtig optimisme, men i høj grad også af frygt og angst:

og derfor er jeg [Grundtvig] rigtig nok des vissere paa, at blev *Folke-Mundens* sorte Armod ikke endnu i vor Tid afhjulpet med den Rigdom, vi [Danmarks og kongens ”Skjalde”] paa en skikkelig Maade har stjaalet fra den, da kom den aldrig til Opreisning; men det beviser kun, at *Naturen* nu trænger til *Konstens* Hjælp.¹⁰¹

⁹⁷ Bugge (1968), II, 100.

⁹⁸ Hegel (2004) § 168.

⁹⁹ Bugge (1968), II, 41.

¹⁰⁰ Bugge (1968), I, 253.

¹⁰¹ Bugge (1968), II, 38 (Det Danske Fiir-Kløver).

[om de rådgivende stænderforsamlinger:] ligesaa *ærefulde* som vigtige Stilling, stedse dybere at føle og klarere at vise sig som Rigets *ny »Ridder-Stand af Dannebrog«*, der sætter sin Ære i det *almindelige Bedste* og gør med Glæde de Opoffrelser, *det* kræver. Børn maatte vi være i Forstand, om vi tænkte, at alt Saadant [Danmarks genrejsning, den nye ånd, det fælles bedste, offerviljen, dyden] bestandig vilde komme ved et Slumpe-Træf, eller at selv den bedste *Folke-Naturen* paa sine gamle Dage kunde undvære en *Konst*, der, uden at ville forkue eller beherske den, kommer den venlig til Hjelp, som en *Daatter* sin aldrende *Moder!*¹⁰²

Både hos Hegel og Grundtvig kan vi finde en slags kritik af en form for ”naturalisme”, som blev populær i det 18. og 19. århundrede. Hos dem begge finder vi den tese, at det naturlige er det nødvendige, men samtidigt det lavere, uformede og uudviklede. Det naturlige liv er det liv, som bestemmer nykommeren, når han træder ind i fællesskabet og begynder sin lange vandring imod dyden, kærligheden og godheden. Det naturlige er alle menneskers nødvendige udgangspunkt, og det er det liv, som alle mennesker har fået af skaberens hånd, men det er ifølge Hegel og Grundtvig ikke meningen, at vi skal blive stående i dette uudviklede naturlige liv. Ideen med ægteskabet er for så vidt unaturlig. Meningen med ægteskabet er, at seksualiteten og den naturlige kærlighed skal ophæves, forædles og elimineres¹⁰³. Seksualitet skal ophøjes og ophæves til pietet¹⁰⁴. For at komme ind i en læringsproces må man begynde som et lille barn og begynde med en respekt og tillid til sin fader og mester, men det er naturligvis ikke meningen, at man skal vedblive med at være et lille barn. Barnet lever i mørket og kender hverken forskel på højre eller venstre og ejer ikke nogen stor dyd.

At det nemlig var slet ikke Andet end *Mangelen* paa en levende fortsat, stadig og udbredt Vexel-Virkning mellem dem [digterne] og Folket, altsaa en betimelig grundet, *folkelig Høiskole*, hvor *Konsten* kom den alderssvage *Folke-Natur* til Hjelp, ei ved at ville omskabe den efter de Lærdes Griller eller fremmede Forbilleder, og ei ved noget Slags Kvaksalveri, men ved at indlede de naturlige Safter i hele Legemet, som ved en underlig Forknyttelse afsondrede sig, men ved en ligesaa vidunderlig Styrelse kan vende tilbage, saalænge *Folke-Aanden* i det »vingede Ord« endnu omsvæver os!¹⁰⁵

I skolen eller i læringsfællesskabet erhverver vi os hen ad vejen en *ny natur* eller en *anden natur*. Som træerne og dyrene følger deres love og natur, følger den dydige mand nye erhvervede love og vaner. Disse nye vaner og love er lige så stærke som naturens love hos planten og dyret. Den dydige mand følger og adlyder frihedens ånd og lov. Denne nye natur er som den gamle natur, idet den kommer til at styre og bestemme hans handlinger, men den er en højere og mere kærlig eller åndelig natur. Læringsprocessen resulterer ifølge Hegel og Grundtvig i, at vi erhverver os nye vaner. Dyden er nye vaner, tendenser eller en ny tilbøjelighed til at handle på en bestemt måde.

Både Grundtvig og Hegel kommenterer samtidens naive tro på det naturlige og tager afstand fra en sådan tro, kristendomsform, filosofi og pædagogik¹⁰⁶. Hvis børn og deres karakter ikke med en fast og myndig hånd opdrages eller formes, vil de gå fortabt. Hvad der gælder for barnet, gælder i lige så høj grad for den voksne. Mennesker bekymrer sig nu engang kun om det, som gør en forskel. Det, som gør en forskel for mennesker, er ifølge Grundtvig og Hegel deres evner, frihed, magt, dygtighed og dyder. Det afgørende for den fortabte søn, som besluttede sig for at opgive sine naturlige drifter og vende hjem til sin fader, var ikke, at han blev tilgivet af sin fader. Det afgørende

¹⁰² Bugge (1968), II, 41.

¹⁰³ Hegel (2004) § 168.

¹⁰⁴ Hegel (2004) § 163. – VU VI, 121-135: Grundtvig om det kristelige ægteskab.

¹⁰⁵ Bugge (1968), II, 124.

¹⁰⁶ Hegel (2004) § 175, 161.

var, at han - efter sin hjemkomst og indtræden i fællesskabet med faderen - fik en mulighed for at komme ud af sin synd, afmagt, elendighed, selvrådighed og ukærlighed.

Konklusion.

Når Grundtvig og Hegel så heftigt angriber "det borgerlige samfund", kritiserer de det samfund, som har gået sin sejrsgang siden det 18. århundrede. Den ganske verden er i dag blevet opslugt af "det borgerlige samfund". Hegel og Grundtvig kritiserer altså de "selvfølgelige" idealer, værdier og sandheder, som udgør hele grundlaget for den "moderne" verden. Hegel og Grundtvig oplevede kun den spæde begyndelse på en lang proces. Det, som Grundtvig så indtrængende advarede imod, og som han frygtede, kom siden til at sejre fuldstændigt. I den større politiske eller ideologiske sammenhæng blev Grundtvig en fuldstændig taber. Alt tyder også på, at Grundtvig personligt opfattede sig selv som en af datidens store politiske og ideologiske tabere.

Nogle vil sikkert betegne Hegel og Grundtvig som typisk konservative, religiøse, reaktionære og antidemokratiske samfundsfilosoffer. Hos de to forfattere er der en intim sammenhæng mellem kristen tro og samfundsmæssig holdning. De mener begge, at en alvorlig kristen tro nødvendigvis må medføre en anti-liberalistisk holdning. Det er stadig væk en udfordring, at Hegel og Grundtvig opfattede deres klart antidemokratiske samfundsteori (når vi forstår ordet "demokrati" i en nutidig forstand) som en *nødvendig* og logisk konsekvens af deres personlige *kristne* tro. Men betegnelser som "konservatisme" eller "antidemokratisk" er ikke uden videre oplysende, når det gælder Hegel og Grundtvig. Der er meget tydelige forbindelser mellem den kritik af det borgerlige samfund, som de leverer, og den kritik, som siden blev leveret af Marx. Hvad betyder egentlig begreber som "konservativ", "reaktionær" eller "antidemokratisk"? Hegel og Grundtvig er klart anti-"moderne" på nogle områder, og de udgør i en vis forstand en reaktion imod "moderniteten" og den fremstormende og - i deres øjne - aggressive og ugudelige liberalisme, men de kan ikke uden videre betegnes som "konservative" i deres samfundsfilosofi. Det mest markante er snarere, at de giver udtryk for en videnskabelighed, pragmatisk filosofi og logik, som er i strid med den bestemte *type* af rationalisme, som i det 18. århundrede blev formuleret af Kant og andre filosoffer. Hverken Grundtvig eller Hegel var modstandere af forstanden eller af fornuften.

Hegels og Grundtvigs opfattelse var, at historien består i den proces, at stadigt flere ting bliver (a) realt mulige og (b) realiseret i virkelighedens verden. Magt er i en vis forstand det samme som ret. Fordi "det borgerlige samfund" rent faktisk har vundet frem, har det en vis iboende ret, selv om det er dømt til at bukke under, fordi det er et hus i splid med sig selv. Det, som har fået magt og har sejret og er blevet realiseret i virkelighedens verden, har nødvendigvis en vis iboende ret og sandhed. Både Hegel og Grundtvig var som filosofiske pragmatikere overbevist om, at de kræfter, som sejrer i verdenshistorien, altid i en vis forstand har ret. "Hvad Sandheden er, vil Tiden vise". Det, som kun er muligt, er i den forstand ifølge Grundtvig og Hegel noget lavere end det, som rent faktisk er blevet virkeligt. Virkelighedens kendsgerninger er nogle hårde krabater, som Grundtvig sagde. Det fornuftige kan ifølge Hegels og Grundtvigs opfattelse ikke adskilles fra det rent faktiske, og dyden er at gøre noget helt bestemt. Kærligheden er de faktiske livstegn, som den lille kristne menighed lige nu udviser i den virkelige verden.

Hegels og Grundtvigs tænkning er tydeligt nok præget af et kognitivt skema om "faderen" og "sønnen". Den, som Gud giver et embede, giver han også forstanden. Hegel og Grundtvig refererer begge til det gamle ordsprog og vender det imod den liberalistiske og rationalistiske modernitet og dens benægtelse af forskelle mellem mennesker og overlegenhed i dygtighed og dyd. Ordsproget gælder ikke uden videre. Det gælder ikke i det borgerlige samfund, for dette samfund er ikke noget sandt samfund. Det er præget af frygt, fjendskab, strid og vilkårlig magt. Men ordsproget gælder i

de naturlige samfund, fællesskaber og relationer. Det gælder i forholdet mellem faderen og sønnen og mellem mesteren og eleven.

I sit samfund med faderen er sønnen sammen med en, som er en mester, og som er kommet videre på livets og dydens vej. I en sådan relation er det muligt for sønnen at komme videre, gøre fremskridt, erhverve sig en anden eller ny natur og få en ny frihed, godhed og mægtighed. Hvis vi tror, at vi er klogere end eller lige så kloge som alle andre, vil vi aldrig lære noget. Det var Hegels og Grundtvigs kritik af det, som de opfattede som Kants rationalisme. Det er denne indbildskhed, som ifølge dem kendetegner moderniteten. Vi kan kun lære noget ved at begynde med at antage, at vi hos mesteren finder en, som er større, bedre og klogere, end vi selv er. Den, som Gud giver et embede, giver han også forstanden. Hegels og Grundtvigs budskab var, at vi under normale omstændigheder gavner os selv mest, hvis vi antager, at ordsproget er sandt nok. Individene eller de såkaldte ”individer” i det borgerlige samfund stritter ganske vist imod en sådan antagelse. Men hvad beviser det? De er jo ikke kommet nogen vegne på godhedens, vækstens og kærlighedens vej, og de tror ikke engang på, at et sådant fremskridt er muligt!

Litteratur:

1. Bjørn, Claus (2007), *Grundtvig som politiker*.
2. Bugge, K. E. (1968), *Grundtvigs skoleverden i tekster og udkast. I og II*.
3. Christensen, Georg og Hal Koch (udg.) (1944), *N. F. S. Grundtvig. Værker i Udvalg. VI*. [Forkortet som VU VI].
4. Guidano, Vittorio (1987): *The Complexity of the Self*.
5. Hegel, G. W. F. (2004), *Retsfilosofi. Elementær retsfilosofi eller Naturret og statsvidenskab i grundrids. Oversat og udgivet af Claus Bratt Østergaard*.
6. McNaughton, David (1988), *Moral vision*.
7. Thaning, Kaj (1963), *Menneske først – Grundtvigs opgør med sig selv. I, II og III*.